Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 GISRRJ | Volume 3 | Issue 3 | ISSN : 2582-0095

कुमारसम्भवमहाकाव्ये पार्वतीदेव्याः पात्रचित्रणम् – व्यक्तित्त्वविकासः

Dr. B. Kamakshamma
Assistant professor
S.L.B.S.R.S.U
New Delhi, India

Article Info

Volume 3 Issue 3

Page Number: 76-80

Publication Issue :

May-June-2020

Article History

Accepted : 20 June 2020

Published : 30 June 2020

सारांशः - प्रत्येकस्य व्यक्तेः स्वजीवने लक्ष्यमेकं भवति। तद्दीर्घकालिकं वा ह्रस्वकालिकं वा भवतु। किन्तु लोके सर्वे लक्ष्यसाधने सफलतां प्राप्नुवन्ति वा? इत्युक्ते न इत्येव समाधानम्। असफलतायाः प्राधानकारणं किमिति विचार्यते चेत् – प्रत्येकस्य कार्यस्य एका क्रमपद्धतिः भवति। तां पद्धतिमनुसृत्य कार्यं कुर्मश्चेत् नूनं सफलाः भवामः। वयं किमपि प्राप्तुंमभिलषामश्चेत् प्रप्रथमं तस्य प्राधान्यं, तस्य गुरुत्त्वं च ज्ञातव्यम्। अत एव मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्यस्य कर्ता पण्डित प्रभुदत्तस्वामी कथयति यत् – "**कार्यं हि कर्तुं किमपि प्रवृत्तैः पुरानुमेया गुरुता तदीया**" इति। प्राप्तव्यवस्तुनः माहात्म्यं जानीमश्चेत् तत् कथञ्चित् प्राप्तव्यमिति तस्मिन् अभिरुचिः वर्धते, अभिलाषा दृढा च भवति। **प्रारभ्य विघ्नविहिताः विरमन्ति मध्याः** इतिवत् मध्ये कार्यविमुखाः न भवामः। कार्यसाधने कः क्लेशः इत्यपि ज्ञातव्यं भवति तथा ज्ञायते चेत् वयं फलप्राप्तिपर्यन्तं कार्यात् न विमुखीभवामः। एवं कृत्त्वा तदनु कार्यसाधनाय सामग्री सज्जी करणीया भवति। ततः उद्यमः आरब्धव्यः। मध्ये विघ्नाः आयान्त्येव तथापि वयं फलप्राप्तिपर्यन्तं कार्यात् न विमुखीभवामः। कार्ये कृते सत्यपि फलं न सिध्यति चेत् प्रयत्नलोपः अस्तीति ज्ञात्वा पुनः गुरुतरप्रयत्नं कुर्मश्चेत् निश्चयेन अभीष्टफलसाधकाः भवामः। कुमारसम्भवमहाकाव्ये पार्वतीदेव्या अनुसृतः महाकार्यसाधनाक्रमः शोधलेखे2स्मिन् परिशील्यते। अतः अयं शोधलेखः पाठकानां ज्ञानप्रयिनी, प्रेरणादायिनी भविष्यतीति दृढं विश्वसिमि।

मुख्यशब्दाः – प्रारब्धकार्यम् , विघ्नाः, प्रयत्नलोपः,गुरुतरप्रयत्नः,कुमारसम्भवमहाकाव्यम्, पार्वतीदेवी।

विषयप्रवेशः - जगत्यस्मिन् मानवजन्म अत्यन्तं दुर्लभं भवति। सर्वोत्कृष्टं मानवजन्म प्राप्य लक्ष्यरहितजीवनं यापयामश्चेत् तज्जन्म वृथैव। अत एव प्रत्येकं व्यक्तेः स्वजीवने उत्कृष्टं लक्ष्यमेकं भवेत्। प्रत्येकस्य कार्यस्य एका क्रमपद्धतिः भवति। तया क्रमपद्धत्या कार्यं कुर्मश्चेत् अनायासेन लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुमः। वयं किमपि प्राप्तुंमभिलषामश्चेत् प्रप्रथमं तस्य प्राधान्यं, तस्य गुरुत्त्वं च ज्ञातव्यम्। अत एव मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्यस्य कर्ता पण्डित प्रभुदत्तस्वामी कथयति यत् – "**कार्यं हि कर्तुं किमपि प्रवृत्तैः पुरानुमेया गुरुता तदीया**" इति। प्राप्तव्यवस्तुनः माहात्म्यं जानीमश्चेत् तत् कथञ्चित् प्राप्तव्यमिति तस्मिन् अभिरुचिः वर्धते, अभिलाषा दृढा च भवति। **प्रारभ्य विघ्नविहिताः विरमन्ति मध्याः** इतिवत् मध्ये कार्यविमुखाः न भवामः। कार्यसाधने कः क्लेशः इत्यपि ज्ञातव्यं भवति तथा ज्ञायते चेत् **विघ्नैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणाः न परित्यजन्ति** इत्युक्तरीत्या वयं फलप्राप्तिपर्यन्तं कार्यात् न विमुखीभवामः। एवं कृत्त्वा तदनु कार्यसाधनाय सामग्री सज्जी करणीया भवति। ततः उद्यमः आरब्धव्यः। अत एव मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्ये कविः वदति –

प्राप्यं पुरा निश्चिनुते मनस्वी
मार्गं पुनर्मार्गति मार्गणीयम्।
ततश्च सो2न्विष्यति सत्ससहायान्

Copyright : © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

सत्साधनान् साध्यनिबद्धबुद्धीन्।। मौ.च.म.का.11.34।।

प्रयत्ने कृते2पि कार्यं न सिध्यति चेत् पुनः प्रयत्ने लोपः अस्ति वा इति परिशील्य ततः पश्चात् गुरुतरः प्रयत्नः करणीयः भवति। **श्रेयांसि बहुविघ्नानि** इत्युक्तरीत्या मध्ये मध्ये बहवः विघ्नाः आयान्ति चेदपि निश्चितार्थात् स्खालित्यं न भवेत्। **न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः,विघ्नैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणाः न परित्यजन्ति** इतिवत्। मध्ये मध्ये शल्यसारथ्यं कर्तुं बहवः आयान्ति परन्तु तेषां वचनानि न श्रोतव्यानि। यदि तेषां वचनप्रभावः अस्मासु पतति इति सन्देहो जायते तर्हि समनन्तरमेव ते दूरीकरणीयाः भवन्ति। अयं महाकार्यसाधनाक्रमः मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्ये कविना प्रोक्तमस्ति।

अयं महाक्रमसाधनामनुसृत्य कुमारसम्भवमहाकाव्ये पार्वतीदेवी अभिलषितं वस्तु कथं प्राप्तवती इति परिशीलयामः।

कुमारसम्भवमहाकाव्यपरिचयः

महाकविना कालिदासेन विरचितं सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवमहाकाव्यं पञ्चमहाकाव्येष्वन्यतमत्वेन प्रसिद्धं भवति। अस्मिन् काव्ये तारकासुरनामकराक्षसवधनिमित्तं पार्वतीपरमेश्वरयोः कल्याणं भवति।

गतजन्मनि दक्षस्य पुत्री सतीदेवी स्वभर्तृविषये पित्रा कृतेन अवमानेन प्रेरिता सती योगमार्गेण शरीरं त्यक्त्वा पुनः जनिं प्राप्तुं हिमशैलवधूं मेनादेवीं प्रविशति।

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी।
सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे।। कु.सं.5.1।।

अस्मिन् जन्मनि हिमशैलपुत्री पार्वतीदेवी परमशिवं भर्तृत्वेन प्राप्तुं दृढनिश्चया भवति। परन्तु परमेश्वरः पार्वतीदेव्याः अक्ष्णोः पुरतः एव कामदेवं भस्मीकरोति। एवं भस्मीकृता ईश्वरेण भग्नाभिलाषा सा पार्वतीदेवी धिङ् मे सौन्दर्यमिति स्वीयं सौन्दर्यं निन्दति। अपि च सा पार्वतीदेवी समाधिमवलम्ब्य तपोभिः आत्मानं सफलसौन्दर्यां कर्तुमिच्छति। अर्थात् तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्ता भवति।

कार्यसाधने पार्वतीदेव्या अनुसृतक्रमः -

तस्मिन् महाकार्यसाधने तस्याः दृढसंकल्पं, कर्तव्यनिष्ठागरिष्ठतां, फलप्राप्तिपर्यन्तं कठोरप्रयत्नं पश्यामश्चेत् अस्मासु रोमाञ्चः जायते। तस्मिन् विषये हिमशैलपुत्र्याः दृढसंकल्पः, अचञ्चलप्रयत्नः, महाकार्यसाधने कीदृशः प्रयत्नः भवेदिति अस्माकं कृते मार्गदर्शनं विधास्यति। कुमारसम्भवमहाकाव्ये हिमशैलपुत्र्या पार्वतीदेव्या अयं क्रमः कथमनुसृतः इति द्रक्ष्यामः।

प्राप्तव्यवस्तुनः सम्पूर्णज्ञानम् –

अत्र पार्वत्याः साध्यवस्तु परमेश्वरः। पार्वतीदेवी परमेश्वरस्य माहत्म्यं ज्ञात्वैव तं प्राप्तुमभिलषति। अर्थात् सा यत् प्राप्तुमभिलषति तस्मिन् तस्याः सम्पूर्णज्ञानमस्तीत्यर्थः। अत एव कुमारसम्भवमहाकाव्ये पञ्चमसर्गे कपटवेषधारिणं ब्रह्मचारिणमुद्दिश्य स्वयं पार्वतीदेवी ब्रवीति यत् –

त्वं शिवं तत्त्वतः न जानासि। अत एव मामुद्दिश्य एवं वदिष्यति। महनीयानां चरित्रमसाधारणं, ऊहातीतं च भवति। अविवेकिनः तेषु द्वेषं प्रदर्शयन्ति।

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम्।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्।। कु.सं.5.75।।

ऐश्वर्यकामी वा आपत्प्रतीकारपरो वा मङ्गलं निषेवते। लोकशरण्यस्य निरभिलाषस्य शिवस्य तेन किं प्रयोजनम्, सः स्वयम् अकिञ्चनः। तथापि सम्पत्प्रदाता। स्वयं त्रिलोकेश्वरः किन्तु स्मशाननिवासी। भीकररूपो2पि शिवः इत्युच्यते। शिवस्य तत्त्वं जनाः न जानन्ति। शिवस्य स्वरूपं कीदृशमिति न केना2पि निश्चेतुं शक्यते। चिताभस्मरजः तच्चरीरसम्पर्केण विशुद्धिं वितनोति। देवाः तत् शिरस्सु धारयन्ति। देवेन्द्रो2पि तं नमस्करोति। त्वया शिवदूषकेना2पि विषयमेकं सत्यमुक्तम्। ब्रह्मणः अपि कारणभूतः शिवः कथं लक्ष्यजन्मा भविष्यति। विवादो मास्तु। शिवः यादृशः त्वया उक्तः तादृशो भवतु तथापि मम तस्मिन्नेव प्रेम संसक्तं वर्तते।

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन।
जगच्चरण्यस्य निराशिषःसतः
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः।।कु.सं.5.76।।
अकिञ्चनः सन्प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसह्मगोचरः।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः।।कु.सं.5.77।।

एवंरूपेण कुमारसम्भवमहाकाव्ये पञ्चमसर्गे 75 आरभ्य 81 पर्यन्तं सप्तश्लोकेषु शिवस्य माहात्म्यं कथयति पार्वतीदेवी।

विघ्नाः –

श्रेयांसि बहुविघ्नानि इत्युक्तरीत्या महाकार्यसाधने बहवः विघ्नाः आयान्ति किल। पार्वतीदेव्याः निर्णयं श्रुत्त्वा माता मनुदेवी तां पार्वतीदेवीमेवं निवारयति।

हे वत्से! मनोभिलाषिताः देवताः अस्माकं गृहेष्वेव सन्ति। अत्यन्तं मृदुमधुरं तव शरीरं क्व? अतिकठोरतपः क्व? पेलवं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य पदस्थितिं सहते। पक्षिणः पदस्थितिं तु न सहते। अतः तपश्चरणं त्वयि न युज्यते इत्युक्त्वा दृढसंक्ल्पां तां पार्वतीदेवीं तपःकरणात् निवारयितुं प्रयतते। परन्तु तस्याः मेनायाः प्रयत्नः विफल एव जातः। यतो हि पार्वतीदेवी सामान्या न। दृढसंकल्पशीला, कृतनिश्चया। अतः तां निवारयितुं कः समर्थः भवति। अत एव स्वयं कालिदासः कथयति –

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्।। इति

साधनसामग्रीसज्जीकरणम् –

परन्तु पार्वतीदेवी मातुः वचनं न गणयित्त्वा पितुः हिमालयस्य अनुमतिं स्वीकृत्य वनं प्रविशति। इदानीं प्रयत्नात्पूर्वं साधनानि सज्जीकरोति।

विमुच्च सा हारमहारनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्।
बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति।। कु.सं.5.8.।।

सा दृढनिश्चया सति हारं तत्त्याज। बालसूर्यसदृशमुन्नतपयोधरसंस्पर्शेन शिथिलञ्च वल्कलं धारयामास। इतःपूर्वमलङ्कृतैः शिरसिजैः तस्याः वदनं यथा आसीत् तथैव जटाभिरपि शोभितमासीत्। पद्मं न केवलं भ्रमरैः किन्तु शैवलेनापि विराजते किल।

प्रतिक्षणं सा कृतरोमनिश्चयां...।।कु.सं.5.10.।।

विसृष्टरागादधरान्नि...... ।।कु.सं.5.10.।।

इतःपूर्वम् अधररञ्जनि प्रवृत्तः तस्याः करः अधुना ततः निवृत्तः आसीत्। तथैव इतःपूर्वं स्तनाङ्गरागसम्बन्धेन रक्तवर्णस्य कन्दुकस्य संस्पर्शेन मनोहरः तस्य करः अधुना दर्भाङ्कुरस्वीकारेण परीक्षिताङ्गुलिः जपमाला सम्बद्धश्च बभूव।

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनि
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले।। कु.सं.5.12.।।

इतःपूर्वमुत्तमशयने पार्वती शेते स्म। अधुना बाहुमेव उपाधानं कृत्वा भूमावेव शेते। एवंरूपेण सर्वं सज्जीकृत्य तपः चरन्तीं पार्वतीं द्रष्टुं ऋषयः समागताः। सा वयसा कनिष्ठाचेदपि। **न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्षते**। वयसा कनिष्ठाः धर्मेण वृद्धाः महात्मभिः आद्रियन्ते। अनेन प्रकारेण पार्वती साधनसम्पत्तिं सज्जीकृत्य तपश्चरणे प्रवृत्ता बभूव।

गुरुतरप्रयत्नम् –

एवं कृतवति सत्यपि फलं न प्राप्तं शिवसाक्षात्कारो न जातः अर्थात् मम प्रयत्ने नलोपः अस्तीति अभ्यूह्य कठिनतरः प्रयत्नः विधेयः इति निश्चित्य पुनः स्वशरीरमार्दवम् अलक्ष्यीकृत्य कठोरतपः कर्तुमारब्धवती।

यदा फलं पूर्वतपः समाधिना
न तावता लभ्यममंस्त कांक्षितम्।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे।।कु.सं.5.12.।।

एवं रूपेण 18 श्लोकादारभ्य 29 पर्यन्तं पार्वत्त्याः कठोरतपः वर्णनं कृतं कविना कालिदासेन।

पुनः विघ्नाः -

एवं सति तां पार्वतीदेवीं स्वीयकठोरप्रयत्नात् दूरीकर्तुं कपटब्रह्मचारिवेषं धृत्त्वा साक्षात् परमशिवः आगत्य तस्याः आतिथ्यं स्वीकृत्य कुशलप्रश्नान् पृष्ट्वा किमर्थं त्वया तपः क्रियते इति पृष्ट्वा कथयति –

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभिवल्कलम्।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते।।कु.सं.5.44।।

हे गौरि! केन हेतुना आभराणानि विहाय वार्धकशोभिवल्कलं धृतम्। सन्ध्यासमये चन्द्रेण तारकाभिश्च शोभमानाः प्रदोषः सूर्यसाङ्गत्याय प्रभवति। अन्ततो गत्वा हे गौरि! कियच्चिरं श्राम्यसि ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः विद्यते। तदर्धभागेन च कांक्षितं वरं लभस्व। तं साधु वेदितुं इच्छामि इति वदति **तदर्धभागेन लभस्व कांक्षितं वरं तमिच्छामि च साधुवेदितुम्।**

अनन्तरं तस्याः सखीमुखात् तपसः कारणं ज्ञात्वा 65 आरभ्य 73 पर्यन्तं 8 श्लोकेषु शिवनिन्दां करोति।

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत्।
स्तनद्वये2स्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति।। कु.सं.5.69.।।

युवयोः विवाहानन्तरं सः भवतीमालिङ्गति चेत् हरिचन्दनास्पदे तव स्तनद्वये चिताभस्मरजः पदं करोति। विवाहानन्तरं तेन सह वृद्धवृषभमारुह्य त्वं गच्छसि चेत् जनानां परिहासपात्रं भविष्यसि। ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया द्वयं शोचनीयतां गतम्। पुरा एका चन्द्रकला। सम्प्रति त्वं च। सः कीदृशः कुरूपो नाम विरूपाक्षः, सः अलक्ष्यजन्मा, दिगम्बरः। हे बालमृगाक्षि किं बहुना वरेषु यत् मृग्यते तद्येकमप्यस्ति किम् ?किमपि नास्ति। अतः सम्यक् विचिन्त्य अस्मात् प्रयत्नात् विरमतु इति कथयति।

तत् श्रुत्वा पार्वतीदेवी स्वीयसखीमुद्दिश्य – हे सखि! एषः वटुः पुनः किमपि वक्तुमिच्छति। निवार्यताम्। यः पूज्यान् अवभाषते न केवलं सः पापभाक् भवति, यः श्रुणोति सो2पि पापभाक् भवति।

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतो2पभाषते
शृणोति तस्मादपि यस्स पापभाक्।।कु.सं.5.83.।।

इत्युक्त्वा सा अग्रे गन्तुमुद्युक्ता भवति तदानीं परमेश्वरः स्वीयनिजस्वरूपं प्रदर्श्य **अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतः तपोभिः** इति कथयति। तत्छ्रुत्त्वा पार्वतीदेवी तपोनियमपालनक्लेशं सर्वं विस्मरति। **क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते** इतिवत्।

एवं रूपेण सा हिमशैलपुत्री पार्वतीदेवी महद्वस्तु प्राप्तुं निश्चित्य तदर्थं साधनानि सज्जीकृत्य मध्ये आगतान् विघ्नान् अवतीर्य फलप्राप्तिपर्यन्तमुद्यमं कृत्वा स्थिरचित्ततां , दृढसंकल्पां, दृढनिश्चयां प्रकटीकृत्य अस्माकं कृते मार्गदर्शिका सञ्जाता।

इच्छन्ति यत् तन्न विदन्ति सर्वे
सर्वे विदित्वा2पि भजन्ति नेष्टम्।
इच्छन्ति जानन्ति भजन्ति ये ते
व्रजन्ति सिद्धिं न हि कामकामाः।।मौ.च.11.33।।

एवं न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः इति भर्तृहरिप्रोक्तरीत्या यदि वयं अप्रतिहतं प्रयत्नं विधास्यामः तदा सफलमनोरथाः भविष्याम इत्यत्र न संशयः।।

उपयुक्तग्रन्थसूची

1.श्री प्रभुदत्तस्वामिविरचितस्य मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्यस्य
अलङ्कारशास्त्रदृष्ट्या अध्ययनम् (शोधप्रबन्धः)
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपतिः - 2008

2.कुमारसम्भवम्

3.भर्तृहरिसुभाषितानि

सङ्केताक्षरसूची

मौ.च. – मौर्यचन्द्रोदयमहाकाव्यम्
कु.सं. – कुमारसम्भवम्
भ.सु.- भर्तृहरिसुभाषितानि